

Malwina Szpitalak

MOTYWACYJNE MECHANIZMY
EFEKTU
DEZINFORMACJI

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Jagiellońskiego

MOTYWACYJNE MECHANIZMY
EFEKTU
DEZINFORMACJI

Malwina Szpitalak

MOTYWACYJNE MECHANIZMY
EFEKTU
DEZINFORMACJI

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Jagiellońskiego

Publikacja finansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Instytutu Psychologii oraz środków na Działalność Statutową Wydziału Filozoficznego

RECENZENT

dr hab. Romuald Polczyk

PROJEKT OKŁADKI

Jadwiga Burek

© Copyright by Malwina Szpitalak & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2012

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3343-2, e-ISBN (wersja elektroniczna) 978-83-233-8733-6

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. 12-631-18-81, tel./fax 12-631-18-83
Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98
tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl
Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

Dla Rodziców

Spis treści

Cel i przedmiot badań	13
Rozdział 1. Efekt dezinformacji – definicja, wyznaczniki oraz mechanizmy leżące u jego podłoża	15
1.1. Definicja i eksperymentalne operacjonalizacje efektu dezinformacji	15
1.2. Wyznaczniki wielkości efektu dezinformacji	18
1.3. Mechanizmy efektu dezinformacji	19
1.3.1. Mechanizmy pamięciowe.....	20
1.3.2. Mechanizmy pozapamięciowe	26
1.4. Umieszczenie efektu dezinformacji wśród zniekształceń w funkcjonowaniu pamięci	31
Rozdział 2. Ja jako podstawowy konstrukt związany z aktywnością jednostki	33
2.1. Definicje i ujęcia Ja	33
2.1.1. Ja w ujęciu poznawczym.....	34
2.1.1.1. Ja jako schemat	34
2.1.1.2. Ja jako struktura pamięci	35
2.1.1.3. Ja jako (samo)wiedza.....	35
2.1.2. Ja w ujęciu społecznym.....	36
2.1.3. Ja w ujęciu motywacyjnym.....	37
2.2. Klasyfikacje i struktura Ja	38
2.3. Funkcje Ja oraz mechanizmy wpływu Ja na zachowanie	38
2.4. Zaangażowane Ja i jego wpływ na przetwarzanie informacji	39
2.4.1. Definicje zaangażowania Ja	40
2.4.2. Wpływ zaangażowania Ja na procesy poznawcze	41
Rozdział 3. Regulacyjna rola Ja – motywy autoregulacyjne	45
3.1. Definicje i teorie autoregulacji.....	45
3.2. Dobry, spójny, znający siebie, lepszy – główne motywy autoregulacji i ich charakterystyka.....	48
3.2.1. Dobre Ja – charakterystyka motywu autowaloryzacji	49
3.2.1.1. Istota motywu autowaloryzacji.....	49
3.2.1.2. Sposoby realizacji motywu autowaloryzacji	50
3.2.1.3. Motyw autowaloryzacji a samoocena.....	51
3.2.1.4. Funkcje i adaptacyjność motywu autowaloryzacji	52
3.2.2. Spójne Ja – charakterystyka motywu autoweryfikacji.....	53
3.2.2.1. Istota motywu autoweryfikacji.....	53
3.2.2.2. Sposoby realizowania motywu autoweryfikacji	54
3.2.2.3. Funkcje i adaptacyjność motywu autoweryfikacji	55

3.2.3. Ja znające siebie – charakterystyka motywu samopoznania.....	56
3.2.4. Lepsze Ja – charakterystyka motywu samonaprawy	57
3.3. Dobre Ja czy spójne Ja? Konflikt poznawczo-afektywny.....	58
Rozdział 4. Samoocena.....	61
4.1. Definicja samooceny.....	61
4.2. Struktura samooceny.....	63
4.2.1. Wysokość samooceny	64
4.2.2. Stabilność samooceny	68
4.2.3. Adekwatność samooceny	68
4.3. Samoocena jawna i utajona.....	69
4.4. Samoocena a motywy Ja.....	70
4.5. Samoocena a akceptacja informacji zwrotnej.....	71
4.6. Koncepcja Romina W. Tafarirodiego i Williama B. Swanna (1995, 2001)	72
Rozdział 5. Dysonans poznawczy.....	75
5.1. Teoria dysonansu poznawczego – ujęcie klasyczne Leona Festingera (1957/2007)	77
5.2. Krytyka klasycznej teorii dysonansu poznawczego	78
5.3. Wybrane modyfikacje teorii dysonansu poznawczego	80
5.3.1. Modyfikacja Elliota Aronsona (1968) – teoria zgodności z Ja	80
5.3.2. Modyfikacja Claude’a Steele’a (1988) – teoria autoafirmacji	82
5.3.3. Modyfikacja Eddiego Harmona-Jonesa (1999) – model dysonansu poznawczego oparty na aktywności.....	85
5.3.4. Modyfikacja Jeffa Stone’a i Joela Coopera (2001) – model dysonansu poznawczego oparty na standardach Ja	88
5.4. Sposoby redukowania dysonansu poznawczego	89
5.5. Dysonans poznawczy a samoocena	90
Rozdział 6. Zniekształcenia pamięciowe uwarunkowane mechanizmami autoregulacyjnymi.....	93
6.1. Etapy procesu pamięciowego a zniekształcenia pamięciowe uwarunkowane mechanizmami Ja.....	94
6.2. Empiryczne poparcie dla związków między Ja a zniekształceniami pamięciowymi.....	95
6.3. Ja a efekt dezinformacji	98
Rozdział 7. Hipotezy badawcze.....	99
7.1. Negatywna informacja zwrotna	99
7.2. Umiejscowienie negatywnej informacji zwrotnej	100
7.3. Pozytywna informacja zwrotna.....	101
7.4. Zaangażowanie	102
7.5. Autoafirmacja.....	102
7.6. Samoocena	103
7.7. Efekt wzmocnionej autoafirmacji	103

Rozdział 8. Eksperyment I.....	105
8.1. Metoda	106
8.1.1. Osoby badane	106
8.1.2. Materiały	106
8.1.3. Procedura.....	106
8.2. Strategia opisu wyników	108
8.3. Opis wyników	109
8.3.1. Weryfikacja hipotez badawczych	109
8.3.2. Analizy eksploracyjne	111
8.4. Dyskusja wyników	114
8.4.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	114
8.4.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	117
Rozdział 9. Eksperyment II.....	119
9.1. Metoda	120
9.1.1. Osoby badane	120
9.1.2. Materiały i procedura	120
9.2. Opis wyników	121
9.2.1. Analizy dotyczące skali samooceny użytej w eksperymentach II i III ...	121
9.2.2. Weryfikacja hipotez badawczych	122
9.2.3. Analizy eksploracyjne	125
9.3. Dyskusja wyników	128
9.3.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	128
9.3.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	133
Rozdział 10. Eksperyment III	135
10.1. Metoda	136
10.1.1. Osoby badane	136
10.1.2. Materiały i procedura	136
10.2. Opis wyników	137
10.2.1. Weryfikacja hipotez badawczych	137
10.2.2. Analizy eksploracyjne	140
10.3. Dyskusja wyników	144
10.3.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	144
10.3.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	148
Rozdział 11. Eksperyment IV	151
11.1. Metoda	152
11.1.1. Osoby badane	152
11.1.2. Materiały i procedura	152
11.2. Opis wyników	152
11.2.1. Weryfikacja hipotez badawczych	152
11.2.2. Analizy eksploracyjne	154
11.3. Dyskusja wyników	156
11.3.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	156
11.3.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	157

Rozdział 12. Eksperyment V	159
12.1. Metoda	161
12.1.1. Osoby badane.....	161
12.1.2. Materiały	162
12.1.3. Procedura	162
12.2. Opis wyników	163
12.2.1. Weryfikacja hipotez badawczych.....	163
12.2.2. Analizy eksploracyjne.....	168
12.3. Dyskusja wyników.....	171
12.3.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	171
12.3.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	173
Rozdział 13. Eksperyment VI.....	175
13.1. Metoda	176
13.1.1. Osoby badane.....	176
13.1.2. Materiały i procedura.....	176
13.2. Opis wyników	177
13.2.1. Weryfikacja hipotez badawczych.....	177
13.2.2. Analizy eksploracyjne.....	180
13.3. Dyskusja wyników.....	181
13.3.1. Dyskusja dotycząca części weryfikacyjnej	181
13.3.2. Dyskusja dotycząca części eksploracyjnej	183
Rozdział 14. Eksperyment VII.....	185
14.1. Metoda	186
14.1.1. Osoby badane.....	186
14.1.2. Materiały i procedura.....	186
14.2. Opis wyników	186
14.3. Dyskusja wyników.....	188
Rozdział 15. Metaanalizy.....	191
Rozdział 16. Dyskusja końcowa.....	195
16.1. Omówienie najważniejszych wyników.....	195
16.2. Słabości przeprowadzonych badań	198
16.3. Propozycja kolejnych badań	199
Literatura cytowana	201

„Istotna rola, jaką Ja odgrywa w kodowaniu i wydobywaniu informacji, w połączeniu z tendencją do widzenia samego siebie w pozytywnym świetle, tworzy podatny grunt do zniekształceń pamięci”.

Daniel L. Schacter (2001/2003, s. 232)

Podziękowania

Serdecznie dziękuję dr. hab. Romualdowi Polczykowi za serdeczność, cierpliwość, poświęcony mi czas i ogromną pomoc.

Cel i przedmiot badań¹

W niniejszej pracy, najogólniej mówiąc, prezentowane są wyniki badań związanych z problematyką uwarunkowań jakości zeznań świadków naocznych, a dokładniej mówiąc, z efektem dezinformacji. Termin ten oznacza zniekształcenia zeznań spowodowane tym, że pomiędzy oglądaniem przez świadka pewnego zdarzenia i zeznawaniem na jego temat docierały do niego błędne informacje na temat tego zdarzenia (dokładniejszą definicję przedstawiono w rozdziale 1).

Przeprowadzono liczne badania dotyczące tego efektu, jego mechanizmów i uwarunkowań (por. Polczyk, 2007; Wright i Loftus, 1998), lukę jednak stanowią analizy związku podatności na dezinformację ze strukturą Ja. Tymczasem zagadnienie to może być ważne, ponieważ dokładność zeznań świadka z pewnością nie zależy wyłącznie od jakości jego pamięci. Zachowanie w sytuacji zeznawania jest wypadkową działania (w tym interakcji) czynników zarówno o charakterze poznawczym (np. przetwarzanie informacji, odpamiętywanie), społecznym (np. interakcja z przesłuchującym, autoprezentacja świadka), jak i motywacyjnym (np. dążenie do składania zeznań w określony sposób, chęć współpracy z organem prawnym).

W szczególności na jakość zeznań i uleganie dezinformacji wpływ może mieć dążenie do ochrony Ja. Na podstawie wielu badań i analiz wiadomo jest, że Ja odgrywa istotną rolę w procesach pamięciowych (Bartlett, 1932/1995; Kihlstrom, Beer i Klein, 2003; Rogers, Kuiper i Kirker, 1977; Schulman, 1974; Styśko, 2005). Udowodniono np. (Markus, 1977), że osobiste znaczenie nadawane przez podmiot odbieranym informacjom wpływa na sposób ich przetwarzania i zapamiętywania. Daniel L. Schacter (2001/2003) z kolei mówi o „egocentrycznych” zniekształceniach procesów pamięciowych, czyli tych uwarunkowanych strukturą i dynamiką Ja jednostki.

Zniekształcenia zeznań świadków mogą zatem wynikać w dużym stopniu z odnoszenia odebranych i zakodowanych w trakcie zdarzenia informacji do własnego Ja. Osoby zeznające często wystawione są na odbiór informacji zagrażających ich samoocenie. Może to nastąpić w momencie samego zdarzenia, które będzie przedmiotem zeznań, w związku z czym już na etapie kodowania informacji może dojść do zniekształceń służących utrzymaniu stabilnego obrazu własnej osoby. Podobne zjawisko może także zachodzić w fazie przechowywania i wydobywania informacji z pamięci. Ogólnie zatem mówiąc, struktura Ja, angażując system poznawczy w szereg procesów autoregulacyjnych, jest potencjalnym „generatorem” zniekształceń pamięciowych (por. np. Conway i Ross, 1984), chociaż może też facylitować

¹ Praca przygotowana została w ramach realizacji grantu promotorskiego nr N N106 052637 z funduszy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

procesy pamięciowe, np. w przypadku informacji odnoszonych do Ja, niemających zagrażającego charakteru (por. Bellezza, 1984).

Biorąc pod uwagę potencjalne znaczenie, jakie procesy związane z Ja, w szczególności z jego ochroną, mogą mieć dla jakości zeznań świadków, oraz fakt szczupłości czy raczej wręcz nieistnienia badań tego dotyczących w literaturze przedmiotu, niniejsze opracowanie postanowiono poświęcić tym zagadnieniom. Wykonane eksperymenty dotyczyły wpływu czynników związanych z Ja na uleganie dezinformacji. Dokładniej mówiąc, sprawdzano wpływ pozytywnej i negatywnej informacji zwrotnej dotyczącej funkcjonowania Ja, zaangażowania w sprawę, autoafirmacji oraz samooceny. Bardzo istotną częścią wykonanych badań była próba skonstruowania metody uodparniania na dezinformację. Eksperymenty tego dotyczące można potraktować jako badania aplikacyjne, a pozostałe – jako badania podstawowe, które mogą dostarczyć nowych informacji na temat wyznaczników i mechanizmów efektu dezinformacji.

Najistotniejsze cele niniejszej książki można streścić w następujących punktach:

- 1) zreplicowanie efektu dezinformacji;
- 2) zbadanie wpływu tendencji do obrony Ja przed zagrażającą informacją na podatność na dezinformację;
- 3) sprawdzenie, czy umożliwienie dokonania autoafirmacji wpływa na podatność na dezinformację (w tym w połączeniu z negatywną i pozytywną informacją zwrotną);
- 4) sprawdzenie, czy podanie pozytywnej informacji zwrotnej dotyczącej funkcjonowania pamięci podmiotu uodporni go na dezinformację;
- 5) podjęcie próby opracowania metody uodparniania na dezinformację, polegającej na połączeniu autoafirmacji oraz pozytywnej informacji zwrotnej.

Książka uporządkowana jest w następujący sposób: najpierw streszczony został istniejący stan wiedzy na temat efektu dezinformacji (rozdział 1). Następnie przedstawiono rozważania na temat struktury Ja jako podstawowego nadrzędnego pojęcia stanowiącego zaplecze teoretyczne dla wykonanych badań (rozdział 2). W rozdziale 3 przedstawiono motywy autoregulacyjne, spośród których dwa (motyw autowaloryzacji i autoweryfikacji) były analizowane w wykonanych eksperymentach. Rozdział 4 dotyczy samooceny, ponieważ w wykonanych eksperymentach manipulacje obliczone na jej zagrożenie stanowiły środek do wzbudzenia motywów autoregulacyjnych. Samoocena pełni też ważną rolę w założeniach teoretycznych przeprowadzonych badań. Rozdział 5 z kolei dotyczy zjawiska dysonansu poznawczego, ponieważ pojęcie to stanowi zasadniczy element postawionych hipotez (założono, że przywracanie zagrożonej samooceny związane jest z tendencją do redukcji dysonansu poznawczego) oraz mechanizm, za pomocą którego indukowano stan zagrożenia Ja. Wreszcie rozdział 6 zawiera streszczenie badań i analiz teoretycznych dotyczących zniekształceń pamięciowych związanych z motywami autoregulacyjnymi, w tym streszczenie (bardzo nielicznych) badań wiążących motywację z efektem dezinformacji. Kolejne rozdziały (7–14) zawierają prezentację hipotez i siedmiu eksperymentów własnych. W rozdziale 15 zaprezentowano wyniki metaanaliz, a w kolejnym – wnioski końcowe oraz przedstawiono propozycję dalszych badań.

Rozdział 1

EFEKT DEZINFORMACJI – DEFINICJA, WYZNACZNIKI ORAZ MECHANIZMY LEŻĄCE U JEGO PODŁOŻA

1.1. Definicja i eksperymentalne operacjonalizacje efektu dezinformacji

Efekt dezinformacji definiowany jest jako zjawisko polegające na włączaniu przez naocznego świadka określonego zdarzenia do relacji o tymże zdarzeniu informacji pochodzących ze źródeł innych niż to zdarzenie (Polczyk, 2007). Informacje te mogą dotrzeć do świadka zarówno przed (Eakin, Schreiber i Sergeant-Marshall, 2003; Lindsay i Johnson, 1989a; por. Abeles i Morton, 1999), jak i po zaistnieniu zdarzenia (np. Belli, 1989; Loftus, Miller i Burns, 1978). Mogą one być niezgodne z informacjami oryginalnymi¹ bądź też w materiale oryginalnym nieobecne (Pezdek i Roe, 1997). Najczęstsze sposoby podawania dezinformacji to: wkomponowanie jej treści w pytania dotyczące zdarzenia, opis zdarzenia, jak również przekaz od innej osoby (Wright, Self i Justice, 2000). Wystąpieniu efektu dezinformacji może sprzyjać brak detekcji rozbieżności pomiędzy informacją oryginalną a zmyloną (Tousignant, Hall i Loftus, 1986) bądź – w przypadku detekcji rozbieżności – nieufność wobec własnej pamięci (np. Blank, 1998) lub odbieranie nadawcy dezinformacji jako autorytetu (Smith i Ellsworth, 1987; por. Polczyk, 2007 – problem świadomości rozbieżności pomiędzy informacją oryginalną i dezinformacją).

Większość badań nad efektem dezinformacji oparta jest na trzyetapowym paradygmacie, polegającym na prezentacji materiału oryginalnego, materiału następczego oraz końcowego testu pamięci materiału oryginalnego (por. Pezdek, 1977; Loftus

¹ Pod pojęciem „informacja oryginalna” lub „materiał oryginalny” rozumie się informacje uznane za odpowiednik, którego podmiot może być świadkiem. Jest to pewnego rodzaju punkt odniesienia, względem którego wprowadzana jest dezinformacja. Termin ten w języku angielskim przybiera różne brzmienie: *original material* (MacLeod i Souders, 2006), *original event* (Echterhoff, Groll i Hirst, 2007), *original source* (Campbell, Edwards, Horswill i Helman, 2007), *information-to-be-remembered* (Campbell, Edwards, Horswill i Helman, 2007). To ostatnie określenie nie przyjęło się w literaturze i w tej pracy również jego tłumaczenie nie będzie używane. Nawet jeśli Campbell i jej współpracownicy stosują je w kontekście wyłącznie operacyjnym, termin ten nie wydaje się stosowny, ponieważ sugeruje, że osoby badane są proszone o zapamiętanie określonych treści (materiału oryginalnego), czego się w badaniach nad efektem dezinformacji – ze względu na dbałość o trafność ekologiczną – raczej nie robi.

i in., 1978). Warto zauważyć, że wyniki uzyskiwane przy zastosowaniu takiego schematu postępowania eksperymentalnego mogą być interpretowane w kategoriach mechanizmów interferencji retroaktywnej (por. np. Chandler, 1989).

Badania dotyczące efektu dezinformacji prowadzono na różnych populacjach wiekowych, w tym w szczególności na dzieciach (Ceci i Bruck, 1993; Ceci, Bruck i Battin, 2000; por. Szpitalak, 2011 – przegląd), a także osobach w wieku senioralnym (Minakowska, Gąbarczyk i Polczyk, 2005; Polczyk, Wesołowska, Gąbarczyk, Minakowska, Supska i Bomba, 2004).

Oprócz procedury trzyetapowej można wskazać na istnienie procedur dwuetapowych, w których dezinformacja jest zawarta w pytaniach testu końcowego. Najlepszym przykładem jest Skala Sugestialności Gudjonssona (1984; polska adaptacja: Polczyk, 2000), w której osoby badane wysłuchują krótkiej historyjki, a następnie odpowiadają na serię dotyczących jej pytań, z których część wprowadza w błąd. Na przykład jedno z pytań brzmi: „Czy napastnicy byli wysocy czy niscy?”, podczas gdy w historyjce nie było mowy o wzroście napastników. Pytanie sugeruje natomiast, że byli oni albo wysocy, albo niscy².

Modyfikacje procedury trzyetapowej dotyczyły przede wszystkim formy testu końcowego. Najważniejsze z nich to:

- **test klasyczny** (Loftus i in., 1978): test końcowy ma tu formę wymuszonego wyboru pomiędzy alternatywą oryginalną i alternatywą zgodną z dezinformacją. Na przykład jeśli w materiale oryginalnym widoczny był pistolet, a z materiału następczego wynikało, iż był to karabin, to w teście końcowym badani muszą wybrać pomiędzy pistoletem a karabinem;

- **test zmodyfikowany** (McCloskey i Zaragoza, 1985a): polega na wymuszonym wyborze między alternatywą zgodną z materiałem oryginalnym oraz alternatywą nową, nieprezentowaną wcześniej. Na przykład jeśli w materiale oryginalnym widoczny był pistolet, a z materiału następczego wynikało, iż był to karabin, to w teście końcowym badani wybierają między pistoletem a nożem. Znaczenie tej – drobnej pozornie, a w rzeczywistości doniosłej – modyfikacji, zostanie omówione poniżej;

- **pytania otwarte** (Zaragoza, McCloskey i Jamis, 1987), dotyczące materiału oryginalnego;

- **procedura Tak/Nie** (Belli, 1989; Tversky i Tuchin, 1989): badani odpowiadają, czy widzieli w materiale oryginalnym, czy też nie widzieli, dany szczegół oryginalny, szczegół związany z dezinformacją oraz szczegół nowy. Pytani są np., czy w materiale oryginalnym (np. filmie) był widoczny pistolet („tak” albo „nie”), czy na tym samym filmie widoczny był karabin („tak” albo „nie”) oraz czy widoczny był nóż („tak” albo „nie”).

- **monitorowanie źródła informacji** (Lindsay i Johnson, 1989a; Lindsay, 1990; Lindsay i Johnson, 1991; Neuschatz, Payne, Lampinen i Togli, 2001; Zaragoza i Lane, 1994): tutaj badani są pytani nie tyle o treść materiału oryginalnego, co o źródło infor-

² Skala Gudjonssona obejmuje jeszcze drugi element: negatywną informację zwrotną o jakości odpowiedzi, po której zadaje się wszystkie pytania jeszcze raz, tym razem rejestrując każdą zmianę odpowiedzi. Mierzy to skłonność do modyfikowania zeznań pod wpływem negatywnej informacji zwrotnej.

macji. Na przykład w materiale oryginalnym nie widać, by którakolwiek z osób w nim przedstawionych była uzbrojona, jednak z materiału następczego wynika, że ktoś był uzbrojony w pistolet. Test końcowy polega na tym, że w odniesieniu do różnych itemów, w tym także do krytycznych, w tym przypadku pistoletu, badani wybierają jedną z czterech możliwości: (1) widziałem/-łam to na filmie; (2) czytałem/-łam o tym (w materiale następczym); (3) zarówno widziałem/-łam to, jak i o tym czytałem/-łam; oraz (4) nie widziałem/-łam tego i nie czytałem/-łam o tym.

Przegląd wielu innych form testu końcowego można znaleźć w pracy Romualda Polczyka (2007, rozdz. 2). Oprócz form testu końcowego, modyfikacje podstawowego trzyetapowego paradygmatu polegały też na badaniu różnych form i modalności prezentacji wszystkich trzech etapów.

Informacja oryginalna w większości eksperymentów prezentowana była wizualnie, m.in. w postaci slajdów (np. Loftus i in., 1978), filmu (np. Cohen i Harnick, 1980; Takarangi, Parker i Garry, 2006) lub zainscenizowanego zdarzenia (np. Marin, Holmes, Guth i Kovac, 1979). Sporadycznie informację oryginalną prezentowano w postaci tekstu (np. Hertel, Cosden i Johnson, 1980).

Dezinformacja przedstawiana była najczęściej w postaci pytań (np. Loftus i in. 1978) lub tekstu – czytanego (np. Frost, Ingraham i Wilson, 2002; Zaragoza i Lane, 1994) bądź słuchanego (np. Vornik, Sharman, i Garry, 2003). Istnieją także eksperymenty, w których prezentowano ją w postaci filmu (Itsukushima, Nishi, Maruyama i Takahashi, 2006). W innych doniesieniach dezinformacja wprowadzana była z udziałem pomocników eksperymentatora w warunkach naturalnych (Gabbert, Memmon, Allan i Wright, 2004; Kassin i Kiechel, 1996; Loftus i Banaji, 1989; Wright i in., 2000).

Test końcowy przybierał w większości badań formę pisemną (np. Takarangi i in., 2006), rzadziej wizualną (np. Duncan, Whitney i Kunen, 1982). W grupie kontrolnej zamiast dezinformacji eksponowana bywała informacja zgodna z materiałem oryginalnym (np. Loftus i in., 1978), neutralna (np. Assefi i Garry, 2003) bądź żadna (np. Loftus i Banaji, 1989).

Istnieją również czteroetapowe procedury badania efektu dezinformacji, wprowadzone przez Hartmuta Blanka (1998) i udoskonalone przez Romualda Polczyka (2007). W eksperymentach Polczyka (2007) po teście pamięci uczestnicy zostali poinformowani, że pomiędzy materiałem oryginalnym a materiałem następczym mogły się pojawić niezgodności, w związku z czym proszeni są – w stosunku do każdego pytania z testu pamięci – o określenie, czy informacja, o którą pytano, zawarta była: 1) wyłącznie w materiale oryginalnym, 2) wyłącznie w materiale następczym, 3) w obu materiałach, 4) ani w materiale oryginalnym, ani w następczym. Dodatkowo – w przypadku wskazania źródła informacji – osoby badane były proszone o napisanie, jeżeli pamiętają, czy odpowiedź na dane pytanie wynika z materiału oryginalnego i/lub następczego.

Procedury takie pozwalają wykryć, które osoby spośród odpowiadających w etapie trzecim zgodnie z dezinformacją rozporządzały jednak poprawną pamięcią zarówno w stosunku do materiału oryginalnego, jak i następczego. Osoby te uległy dezinformacji, pomimo poprawnego funkcjonowania pamięci; tym samym można

wnioskować, że mechanizmy ulegania dezinformacji były w przypadku takich osób niepamięciowe. Zarówno Blank (1998), jak i Polczyk (2007) stwierdzili, że osoby świadome rozbieżności, lecz uległe wobec dezinformacji istnieją, a w niektórych warunkach eksperymentalnych stanowią aż do 100% osób ulegających dezinformacji (por. Polczyk, 2007). Ze względu na liczne zalety procedur czterostopniowych (pozwalają one na wszystko, co jest możliwe w procedurach trzestopniowych, a dodatkowo dają wgląd w świadomość rozbieżności) zostały one też użyte w jednym z eksperymentów przedstawionych w niniejszej publikacji.

1.2. Wyznaczniki wielkości efektu dezinformacji

Polczyk (2007) proponuje podział wyznaczników efektu dezinformacji na czynniki indywidualne i czynniki proceduralne. Do najważniejszych zmiennych o charakterze cech indywidualnych ujemnie powiązanych z uleganiem dezinformacji zaliczyć można inteligencję ogólną (np. Gudjonsson, Clare i Rutter, 1994) i pamięć (np. Geddie, Fradin i Beer, 2000). Dodatkowo natomiast z podatnością na dezinformację korelują nieśmiałość, brak asertywności, brak pewności siebie i impulsywność (Clarke-Stewart, Malloy i Allhusen, 2004), zakłócenia w prawidłowych czynnościach płatów czołowych (Lee, 2004; Roediger III i Geraci, 2007) oraz, przynajmniej w niektórych badaniach, absorpcja (skłonność do przeżywania stanów zaangażowania uwagi), dysocjacja (np. Eisen i Carlson, 1998), a także zdolności wyobrażeniowe (np. Schooler i Loftus, 1993). Ukształtnie z podatnością na efekt dezinformacji wiąże się wiek – osoby w średnim wieku są mniej podatne niż dzieci i osoby w wieku senioralnym (Minakowska i in., 2005; por. Karpel, Hoyer i Togli, 2001 – analizy porównujące młode i starsze osoby dorosłe).

Spśród dodatnich wyznaczników efektu dezinformacji, wykrytych za pomocą manipulacji eksperymentalnych, wymienić można: długi odstęp czasu między informacją oryginalną i dezinformacją, połączony z krótkim odstępem między dezinformacją i testem końcowym (Loftus i in., 1978), autorytet jako nadawcę treści zawierających dezinformację (np. Smith i Ellsworth, 1987) czy powtarzanie dezinformacji (Zaragoza i Mitchell, 1996). Ujemnymi wyznacznikami wielkości efektu dezinformacji okazały się natomiast np.: powtarzanie informacji oryginalnej (Connolly i Lindsay, 2001; Pezdek i Roe, 1995), wyrazistość informacji oryginalnej (Loftus, 1979), ostrzeżenie o dezinformacji (Greene, Flynn i Loftus, 1982) czy rozgrzanie poznawcze poprzedzające fazę odbioru dezinformacji (Szpitalak i Polczyk, 2011a).

Warto też wspomnieć o badaniach, w których badanych ostrzegano o możliwości istnienia rozbieżności między materiałem oryginalnym a następczym, ponieważ w jednym z eksperymentów prezentowanych w tej książce użyto takiej właśnie manipulacji. Badania te, chociaż dotyczą jednego z proceduralnych wyznaczników wielkości efektu dezinformacji, wiążą się z kwestią bardzo istotną z punktu widzenia stosowanej psychologii zeznań świadków, mianowicie z redukowaniem podatności na dezinformację.

Rozpatrując efektywność ostrzeżenia rozumianą jako zmniejszenie podatności na dezinformację, należy zwrócić uwagę na fakt, że nie we wszystkich badaniach skuteczność ostrzeżenia jest satysfakcjonująca. Istnieją doniesienia wskazujące na jego nieefektywność (np. Neuschatz i in., 2001), w innych wykazywano efekt istotny statystycznie, jednak bardzo słaby (np. Anastasi, Rhodes i Burns, 2000), w jeszcze innych z kolei stwierdzano bardzo silny efekt ostrzeżenia (Blank, 1998; Chambers i Zaragoza, 2001). Efektywniejsze jest często ostrzeżenie poprzedzające odbiór dezinformacji niż ostrzeżenie następujące po jej zaprezentowaniu uczestnikom (np. Greene i in., 1982).

W eksperymentach uwzględniających manipulację ostrzeżeniem kluczowym elementem procedury stał się przede wszystkim moment podania ostrzeżenia (np. Chambers i Zaragoza, 2001; Echtherhoff, Hirst i Hussy, 2005; Greene i in., 1982; Szpitalak i Polczyk, w recenzji). Wyróżniono np. ostrzeżenie prospektywne (*prospective warning*), czyli takie, które poprzedzało próbę wprowadzenia badanych w błąd, oraz retrospektywne (*retrospective warning*), czyli takie, które podawano już po manipulacji dezinformacją (Echtherhoff i in., 2005). Manipulowanie momentem podania ostrzeżenia pozwalało wnioskować o mechanizmach modyfikowania podatności na dezinformację (por. Greene i in., 1982 – postulowane mechanizmy w zależności od fazy badania, przed którą podano ostrzeżenie). Warto zauważyć, że ostrzeżenie prospektywne nie spełnia kryterium trafności ekologicznej, toteż w literaturze pojawiły się postulaty, by zaniechać jego stosowania na korzyść ostrzeżenia retrospektywnego (Echtherhoff i in., 2005). Trudno bowiem przed zdarzeniem lub odbiorem przez świadka potencjalnie mylących informacji ostrzegać go o niezgodnościach między tym, co sam widział lub słyszał (lub zobaczy i usłyszy), a tym, co na ten temat przeczyta lub usłyszy skądinąd.

1.3. Mechanizmy efektu dezinformacji

O ile istnienie samego efektu dezinformacji nie bywa podważane (Polczyk, 2007) – istnieją nawet zakończone sukcesem badania empiryczne ukierunkowane na próbę lokalizacji struktur mózgowych aktywowanych w przypadku ulegania dezinformacji (Hitti, 2005; Okado i Stark, 2005) – mechanizmy leżące u jego podłoża stanowią przedmiot licznych kontrowersji (np. Abeles i Morton, 1999; Echtherhoff i in., 2005; Mazzoni i Vannucci, 2007; Wright i Loftus, 1998). Istnieje też szereg klasyfikacji tych mechanizmów (np. Ayers i Reder, 1998; Belli, 1989).

Polczyk (2007) zaproponował ogólny podział mechanizmów efektu dezinformacji na pamięciowe i niepamięciowe. Mechanizmy pamięciowe wiążą się z jakimkolwiek deficytem w funkcjonowaniu pamięci (kodowaniu, przechowywaniu, wydobywaniu³), manifestującym się poprzez błędy popełniane w raporcie pamię-

³ W polskojęzycznej literaturze przedmiotu brakuje jednolitości w kwestii nazewnictwa trzeciej z faz procesu pamięciowego. W książce Johna R. Andersona (1995/1998) w tłumaczeniu Ewy Czerniawskiej określona jest ona jako „wydobywanie” i podzielona na odtwarzanie oraz rozpoznawanie. Podobnego zdania jest Maria Jagodzińska (2008), która termin „odtworzenie” stosuje zamiennie z termi-